Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

DOI:10.17951/we.2023.9.2.137-156 | Wschód Europy • Восток Европы • East of Europe vol 9, 2 / 2023

Eleonora Kirwiel
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-6412-0448
e-mail: eleonora.kirwiel@mail.umcs.pl

Geneza rosyjskiej wielopartyjności u kresu ZSRR – aspekt instytucjonalno-decydencko-prawny[1]

1. Wprowadzenie

Pod koniec XX w. w Rosji zachodziły skomplikowane procesy kształtowania i rozwoju wielopartyjności na tle modyfikacji systemu politycznego. W konsekwencji doszło do ewolucji modelu jednopartyjnego, stanowiącego podwalinę ustroju komunistycznego w ZSRR, w system oparty na wielu podmiotach życia politycznego (wielopartyjny) w warunkach wprowadzenia rozwiązań demokratycznych w nowym układzie sił politycznych i w nowej rzeczywistości państwowej (Federacja Rosyjska).

Przemiany, w wyniku których doszło do faktycznego rozpadu partii rządzącej (KPZR) oraz powstania szeregu podmiotów politycznych różnych opcji, należy przedstawić na kilku płaszczyznach. Miały one elementy wspólne i w sposób zasadniczy systematyzowały te procesy. Wymienić trzeba: 1) postępowania instytucjonalno-normatywne odnoszących się do zagadnień reorganizacji organów władzy państwowej; 2) przemiany na poziomie decydenckim, dotyczącym sfery alternacji elit w procesie zmian transformacyjnych; 3) zmiany prawne, w sposób faktyczny odrzucające podstawę systemu radzieckiego oraz inicjujące powstanie nowego ładu. Tak przedstawiony model charakteryzuje się uwypukleniem znaczenia instytucji, decydentów i norm politycznych, które miały w konsekwencji decydujące znaczenie w relacji władzy i społeczeństwa w Rosji po rozpadzie ZSRR (przede wszystkim w latach dziewięćdziesiątych XX w.). Kształtował bowiem główne idee i wartości polityczne, formował organizacje i instytucje polityczne wywierające wpływ i uczestniczące w życiu politycznym kraju,

[1] Artykuł powstał w ramach grantu NAWA „Laboratory for International Memory Studies" realizowanego na Wydziale Politologii i Dziennikarstwa UMCS w Lublinie w projekcie badawczym „Quest for the Past: Politics of History in the United Europe and Around (Actors, Actions, Outcomes, end of 1980s–2020s)", kierowanego przez Georgiya Kassianova.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

tworzył podwalinę norm regulujących i organizujących wcielanie w życie idei politycznych oraz porządkujących struktury i funkcjonowanie instytucji politycznych.

2. Procesy instytucjonalno-normatywne

Znaczenie podstawowe dla procesu przeobrażeń systemowych w państwie miały przemiany o charakterze normatywnym, a mianowicie reorganizacja organów władzy państwowej w ostatnich latach ZSRR. Stworzono w ten sposób podwaliny dla faktycznych modyfikacji w obrębie systemu oraz zapoczątkowano proces transformacji radzieckiego systemu partyjno-państwowego ze wszystkimi jego konsekwencjami.

Analizując procesy społeczno-polityczne, które miały miejsce w ZSRR w latach *pierestrojki*, należy uznać, że w 1987 r. oczekiwanie na pozytywne zmiany związane z działaniami nowego kierownictwa osiągnęło pewien pułap, co doprowadziło do szerszych działań reformatorskich w zakresie radzieckiego systemu politycznego[2]. Dla „architektów" nowego kursu politycznego na czele z Michaiłem Gorbaczowym zwrócenie uwagi na kwestie odnowy politycznej stało się w pewnym stopniu alternatywą dla porażek na drodze reform gospodarczych, które miały przyspieszyć rozwój społeczno-gospodarczy państwa. Ekipa reformatorów za główny czynnik niepowodzenia reform ekonomicznych, wdrażanych przez M. Gorbaczowa i jego ludzi od początku sprawowania władzy w państwie, obarczała aparat partyjno-państwowy, a przede wszystkim jego ułomność w funkcjonowaniu. W celu przyśpieszenia działań modernizacyjnych trzeba było więc stworzyć inne warunki administracyjno-normatywne dla sprawniejszego działania zaplecza partyjnego (w tym czasie jeszcze rozumianego jako państwowe), które uważano za główną siłę hamującą restrukturyzację kraju. Warto przy tym zaznaczyć, że reforma systemu politycznego, która została zapowiedziana po koniec 1987 r., a przeprowadzona w latach 1988–1989, była pierwszą naprawdę samodzielną inicjatywą M. Gorbaczowa. Znacznie wykraczała poza ramy programu polityki odnowy, ogłoszonej jeszcze za czasów Jurija Andropowa (ros. Юрий Андропов) i jakościowo odmiennej w stosunku do programu działań podjętych w 1985 r.[3]

[2] Zob. C. C. Дзарасов, *Партийная демократия и бюрократия: к истокам проблемы*, [в:] *Иного не дано (Перестройка: гласность, демократия, социализм)*, ред. Ю.Н. Афанасьев, Минск 1998, с. 320; J. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001, s. 253.

[3] M. Gorbaczow w swojej polityce *pierestrojki* był kontynuatorem zmian, które zapoczątkował sekretarz generalny KPZR w latach 1982–1984 J. Andropow. Rosyjski badacz Aleksander Szubin uznał, że ogłosił on w 1982 r. „nowy kurs" w polityce ZSRR: „[…] stworzył zespół reformatorów z konkretnym programem działań, który był wdrożony i realizowany przez część tego zespołu, która doszła do władzy po 1988 r.". Historyk Igor Frojanow (ros. Игорь Фроянов) również uznał, że J. Andropow rozpoczął politykę kontynuowaną przez M. Gorbaczowa w latach *pierestrojki*: „[…] w kontekście historycznym, patrząc z perspektywy późniejszego rozwoju wydarzeń, rządy Andropowa, miały znaczenie zasadnicze, warunkowały bowiem kierunek przyszłych zmian. […] należy wskazać na trzy aspekty skutków jego działań: 1) jego refleksje teoretyczne skutkowały wątpliwościami, dotyczącymi powodzenia polityki budowy socjalizmu w ZSRR, a co za tym idzie, stworzyły bazę do podobnych wniosków głoszonych później przez Gorbaczowa; 2) Andropow sformułował, jeśli nie wszystkie, to co najmniej większość, które Gorbaczow postawił na wokandę w czasie *pierestrojki*; 3) Andropow

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

Wydarzeniem inicjującym te przemiany była XIX Wszechzwiązkowa Konferencja Delegatów Partyjnych, która odbyła się 28 czerwca–1 lipca 1988 r. (ros. XIX всесоюзная конференция КПСС), została zatem zorganizowana po 47 latach (od 1941 r.) od ostatniej tego typu konferencji. Jej głównym zadaniem było zapobieżenie podziałom i konfliktom politycznym, które coraz bardziej pogłębiały się w szeregach KPZP pomiędzy zwolennikami radykalnych reform politycznych a konserwatywną biurokracją partyjno-państwową. Michaił Gorbaczow, odwołując się do przedstawicieli partyjnych niższych szczebli (uczestników konferencji), chciał osłabić coraz szerszą i zdecydowaną opozycję wśród członków partyjnych na poziomie wyższym[4]. Z kolei ci ostatni uważali, że konferencja będzie dla nich szansą na utrzymanie oraz rozszerzenie swoich wpływów[5].

Generalnie decyzje podjęte przez delegatów podczas konferencji zainicjowały oraz wskazały kierunek reform systemu politycznego: odrzucenie monopolu partii oraz gotowość przeniesienia części władzy na poziom samorządowy i regionalny. W sensie instytucjonalnym w miejsce dotychczasowego organu przedstawicielskiego o kompetencjach ustawodawczych miał być powołany Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR (ros. Съезд народных депутатов СССР)[6]. Odwołując się do źródeł komunizmu, M. Gorbaczow postanowił wskrzesić nawiązującą do korzeni rosyjskiego ruchu rewolucyjnego formę władzy rad (ros. советы) z jej nadbudową – Zjazdem, który miał pełnić władzę najwyższą w państwie i być głównym ciałem decyzyjnym[7]. W omawianym i zatwierdzonym na XIX Wszechzwiązkowej Konferencji projekcie zmian postulowano: „[…] przekształcenie najwyższej władzy w państwie, przewidujące zwołanie zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR, działalność opierającą się na dwuizbowej Radzie Najwyższej, wprowadzenie stanowiska przewodniczącego Rady Najwyższej, demokratyczne wykorzystanie przez nich prerogatyw, konstytucyjnie ure-

wzmocnił pozycję Gorbaczowa, czyniąc go praktycznie drugą osobą w kierownictwie partii". Zob. А. В. Шубин, *От «застоя» к реформам. СССР в 1977(1978)–1985 гг.,* Москва 2001, с. 253; И. Я. Фроянов, *Погружение в бездну. Россия на исходе XX века*, Санкт-Петербург 1999, с. 93.

4 Według informacji komisji mandatowej, ponad połowę delegatów konferencji stanowiły osoby w wieku od 40 do 50 lat, które przystąpiły do partii po 1964 r. Była to ta grupa docelowa, na której wsparcie liczył M. Gorbaczow.

5 Zob. G. Gill, R. D. Mackwick, *Russia's stiilborn demokracy? From Gorbachev to Yeltsin,* Oxford 2009, p. 50.

6 W dniu 1 grudnia 1988 r. została uchwalona ustawa ZSRR „O wyborze deputowanych ludowych ZSRR" (ros. «О выборах народных депутатов СССР») oraz dokonano niezbędnych zmian w Konstytucji ZSRR z 1977 r. Zob. „Закон СССР от 1 декабря 1988 г. N 9853-XI Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) СССР", http://constitution.garant.ru, inf. 10 V 2023; „Закон СССР от 1 декабря 1988 года О выборах народных депутатов СССР", http://constitution.garant.ru, inf. 10 V 2023.

7 Na temat funkcjonowania systemu administracji państwowej przez pryzmat zamian ustrojowych w Rosji pisała Anna Jach. Zob. A. Jach, *Rosja 1991–1993. Walka o kształt ustrojowy państwa,* Kraków 2013, s. 40–44.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

gulowane współdziałanie wszystkich najwyższych elementów władzy, łącznie z Radą Ministrów ZSSR"[8].

Wśród faktycznych celów przywrócenia do życia tak potężnego organu władzy państwowej należy wymienić czynnik zasadniczy o charakterze wewnątrzpaństwowym. Inicjatorzy powołania zjazdu (M. Gorbaczow i jego zaplecze) chcieli stworzyć fasadę legitymizacji dla wprowadzanych przez siebie reform w kierunku demokratyzacji państwa. Ważną kwestią była tu sprawa wzmocnienia roli partii, jednak na innych niż dotąd zasadach, w myśl idei, w które M. Gorbaczow w okresie *pierestrojki* mocno wierzył: „więcej socjalizmu – więcej demokracji", czyli restytucja partii, ale na zasadach leninowskich[9]. Reformatorzy nie chcieli bowiem rozdzielić urzędów państwowych od partyjnych, ale zamierzali przekształcić nowo powołane instytucje państwowe w ciała wykonawcze partii komunistycznej. Różnica polegała na tym, że działając pod szyldem reformatorskim, a nie partyjnym, byliby oni bardziej skuteczni niż ich poprzednicy w przeszłości[10]. Nowy model zarządzania państwem miał się opierać na „nowym rozumieniu" demokracji jako jedności zalet demokracji bezpośredniej i profesjonalizacji procesu legislacyjnego. Jak zaznaczył M. Gorbaczow, celem było stworzenie nowego typu rządów, „opartych na wysokim profesjonalizmie, posiadających nowoczesne technologie informacyjne, demokratycznie kontrolowane przez społeczeństwo". Taki układ władzy najwyższej miał w sposób organiczny połączyć „sowiecką tradycję, zrodzoną z rewolucji socjalistycznej, z powszechnie uznanym w świecie doświadczeniem organów przedstawicielskich"[11].

Jako naczelny organ ustawodawczy Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR był wybierany na zasadach alternatywności (2/3 deputowanych pochodziło z wyborów), co umożliwiało ubieganie się o mandat kilku kandydatom. Jednocześnie było to ciało reprezentujące wszystkie narody ZSRR, wszystkie warstwy społeczne i grupy zawodowe[12]. Rozstrzygnięciem o znaczeniu przełomowym dla kształtowania wielopartyjności w ZSRR okazała się zmiana regulacji w systemie wyborczym, a mianowicie postanowienie o zorganizowaniu pierwszych częściowo wolnych, ale faktycznie rywalizacyjnych wyborów w ZSRR. Zgoda władz na przeprowadzenie wyborów alternatywnych oznaczała odrzucenie całkowitej kontroli nad sferą porządku publicznego. W konsekwencji decyzje te doprowadziły do osłabienia roli KPZR oraz ostatecznego etapu

[8] *O przebiegu realizacji uchwał XXVII Zjazdu KPZR i zadaniach w pogłębianiu przebudowy*, [w:] *XIX Wszechzwiązkowa Konferencja Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. 28 czerwca– 1 lipca 1988 r. Podstawowe dokumenty i materiały*, Warszawa 1988, s. 145.

[9] Zob. M. C. Горбачев, *Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира,* Москва 1988, с. 20–21, 31.

[10] F. Thom, *Czas Gorbaczowa*, Warszawa 1990, s. 51–52.

[11] XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня–1 июля 1988 года: Стенографический отчет. В двух томах. Том 2. – М.: Политиздат, 1988. – 399 с., https://naukaprava.ru, inf. 12 V 2023.

[12] A. Jach, *op. cit*., s. 47.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

przekształcenia organizacji o charakterze nieformalnym w aktywnych i już formalnych uczestników sceny politycznej.

Należy wspomnieć, że w czasach radzieckich kontrola władzy nad procesem wyborczym została dopracowana do perfekcji, a zwycięstwo z góry wyznaczonego, jedynego, niekwestionowanego kandydata było przesądzone. W systemie z jedną partią rządzącą, która funkcjonowała w ZSRR, wybory nie mogły przebiegać w oparciu o jakąkolwiek, najmniejszą nawet wolność procedur wyborczych. Wszystkie tzw. organy władzy przedstawicielskiej w czasach radzieckich składały się z dwóch części: aparatczyków, faktycznie zarządzających całym systemem i kształtujących najwyższe organy władzy – działacze partyjni najwyższych szczebli (pierwsi i drudzy sekretarze itd.) – oraz grupy pracowników symbolicznych, czyli niższych rangą działaczy partyjnych, i komsomołu, którzy spełniali rolę statystów. Podczas gdy pierwsza grupa naprawdę brała udział nie tylko w podejmowaniu, ale także w przygotowywaniu decyzji politycznych, druga tylko głosowała, wyrażając pełną aprobatę. Takie pseudowybory były w rzeczywistości nominacjami, którym towarzyszyła dodatkowa procedura legitymizacji. Tym sposobem wybory w ZSRR pełniły rolę absolutnie formalną, dekoracyjno-legimityzacyjną. Rekrutacja do organów władzy przebiegała zaś zgodnie z innymi zasadami, np. poprzez elitarny system edukacji, pracę społeczną, w wyniku której („mając szczęście") można było dojść do pierwszego (najniższego) poziomu drabiny nomenklatury oraz kontynuować dalszy rozwój kariery[13].

Reformy M. Gorbaczowa miały w sposób zasadniczy zmienić system polityczny poprzez z jednej strony mobilizację społeczeństwa w celu poparcia zmian „od dołu", a z drugiej strony przez modyfikację mechanizmów rekrutacji elit partyjnych z myślą o otrzymaniu wsparcia dla reform oraz możliwości bazowania na odnowionym, postępowym establishmencie politycznym. O przyczynach, które skłoniły kierownictwo radzieckie do wprowadzenia alternatywnych zasad wyborów, M. Gorbaczow pisał: „My, zwolennicy reform w gremiach najwyższego kierownictwa, odczuwaliśmy, że jesteśmy w próżni, jak za czasów Chruszczowa. Musieliśmy podłączyć ludzi, uzyskać wsparcie od dołu. Postanowiliśmy to zrobić przy pomocy wolnych wyborów […]. Dzięki powołaniu deputowanych z organizacji społecznych można było dodać w ten organizm przedstawicielski, że tak powiem, element fermentujący – drożdże"[14]. Należy przy tym

[13] Zob. T.H. Friedgut, *Political Participation in the USSR,* Princeton 1979; B. Zawadzka, *Model przedstawicielstwa socjalistycznego. Studium porównawcze z teorii reprezentacji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980; Z. Szeliga, *System wyborczy do najwyższego organu przedstawicielskiego w europejskich państwach socjalistycznych,* Lublin 1989; О. Крыштановская, *Анатомия российской элиты*, Москва 2005, с. 54-58; M. Żyromski, *Rola i funkcje wyborów w systemach niedemokratycznych*, „Przegląd Politologiczny" 2016, vol. 21, nr 3, s. 109–116; M. Siedziako, *Wybory w Związku Radzieckim w dobie kształtowania i stabilizacji systemu władzy: rys historyczny, regulacje prawne i praktyki wyborcze*, „Studia Wyborcze" 2018, nr 26, s. 71–89.

[14] „Реформы губит номенклатура. В годовщину перестройки Михаил Горбачев оценивает ее успехи и поражения". Интервью В.Белоцерковскому, „Независимая газета", 23 IV 1994, https://www.ng.ru, inf. 12 V 2023.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

zauważyć, że do czasu wyborów – najpierw do rad na poziomie lokalnym, republikańskim, a później i związkowym – reformatorska opcja polityczna funkcjonowała wyłącznie w oparciu o siłę autorytetu M. Gorbaczowa, jego zacięcie w walce ze strukturą nomenklatury, a jej legitymacja nie była niczym innym gwarantowana. Dopiero po wyborach na Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR i do rad niższych szczebli (przełom lat 1989/1990) legitymizacja sił demokratycznych nabrała charakteru przedstawicielskiego – została instytucjonalnie ugruntowana na procesie wyborczym. Zamiary przedstawicieli władzy, na czele z M. Gorbaczowem, na rzecz wzmocnienia sposobu legalizacji sił reformatorskich (który poprzednio był kształtowany tylko „od góry") przy zaangażowaniu sił oddolnych poprzez wybory zmieniły ten model diametralnie. W tym momencie i jeszcze przez krótki czas (do kryzysu w 1993 r.) był to jedyny sposób legitymizacji władzy oraz innych opcji politycznych[15].

Wybory delegatów na Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR stały się polem autentycznej walki politycznej sił demokratycznych z przedstawicielami aparatu władzy. Wybory te nie były wolne, ale przeprowadzono je na zasadach alternatywności, a co za tym idzie – ich uczestnicy mogli w sposób legalny między sobą konkurować. Bez wątpienia siłą dominującą, posiadającą ogromne zaplecze administracyjne do wykorzystania, była KPZR i jej działacze. Jednak to właśnie przedstawiciele ruchu demokratycznego okazali się najbardziej zaangażowani w kampanię. To oni, nie zważając na różnorodne działania władz, aby uniemożliwić im start w wyborach, a później agitację, byli najbardziej wspieraną przez społeczeństwo alternatywną opcją polityczną. Demokraci w miejscach, gdzie nie mogli zarejestrować swoich kandydatów, prowadzili agitację pod hasłem „Skreślaj wszystkich aparatczyków!" (ros. „Вычеркивай всех аппаратчиков!")[16]. Jeżeli chodzi o kandydatów, którzy zostali zarejestrowani, to prowadzono kampanię w dużej mierze bazującą wyłącznie na sile i entuzjazmie wielu ludzi, w warunkach chałupniczych, bez środków finansowych i bazy infrastrukturalnej (w tamtych czasach wszystko znajdowało się jeszcze pod absolutną kontrolą władzy i KGB) [17].

Nie zważając na wiele przeszkód, kandydaci demokratyczni bezapelacyjnie wygrywali wszędzie tam, gdzie byli zarejestrowani. Stało się to swoistą rewolucją społeczną skierowaną przeciwko aparatowi partyjno-państwowemu, którą obrazowała porażka wielu prominentnych działaczy KPZR, często w okręgach bezalternatywnych, gdzie można było zagłosować tylko na jednego kandydata. Pomimo zdecydowanego zwycięstwa sił partyjnych (85% deputowanych stanowili członkowie KPZR) w większości posłusznych władzy sam fakt przeprowadzenia wyborów na zasadach rywalizacji oraz porażka wielu przedstawicieli partyjnej elity pokazały stosunek społeczny do istnieją-

[15] Б. Г. Капустин, *Демократический тупик. Полемика с демократами о демократии*, „Диалог: Общественно-политический журнал" 1991, No 3, с. 41.

[16] Михаил Соколов, Какой сигнал Москве дают «праймериз»? 09 июня 2014, https://svoboda.bypassnews.online/a/25415378.html, inf. 12 V 2023.

[17] Г. Михалева, *Особенности избирательных кампаний первых полусвободных выборов и их роль в трансформации политической системы (1989–1990),* „Bulletin des Deutschen Historischen Instituts Moskau" 2009, nr 5, s. 88–89.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

cego układu politycznego w państwie. Co ważne, ten swoisty plebiscyt zaufania społecznego władza sama zainicjowała i – patrząc z perspektywy czasu – właściwie przegrała. Wtedy nie było to jeszcze tak oczywiste, ponieważ M. Gorbaczow traktował te wybory jako „referendum na rzecz *pierestrojki*"[18]. Wymiernym na tamte czasy i bardzo dotkliwym elementem porażki dla władzy był wynik, który uzyskał w wyborach Borys Jelcyn, zdobywając 89,4% głosów wyborców. Wynik ten M. Gorbaczow traktował w kategoriach swojej osobistej klęski, z kolei był to niewątpliwie wyraz olbrzymiego zaufania społecznego dla B. Jelcyna, który zresztą w owym czasie w całości wykorzystał[19].

Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR rozpoczął swoją pracę 25 maja 1989 r. Było to wydarzenie właściwie bezprecedensowe i dla większości społeczeństwa jeszcze niedawno trudne do wyobrażenia. Po raz pierwszy od lat dwudziestych XX w. delegaci rzeczywiście wyrażali niezależne opinie, pozwalając sobie na krytykę działań kierownictwa partii (w tym M. Gorbaczowa), co w sposób ciągły transmitowano w telewizji[20]. Rosyjski dziennikarz Boris Minajew (ros. Борис Минаев) wspominał: „Cały kraj zamienił się w słuch! Na placu Smoleńskim tłum ludzi zebrał się przed witryna sklepową, gdzie było wystawione kilka telewizorów. Takie tłumy stały wszędzie, gdzie można było usłyszeć lub zobaczyć transmisję Zjazdu. Telewizory i radia były włączone wszędzie: w samochodach, w gabinetach, w domach, na statkach, w pociągach. Ci, którzy nie mieli możliwości oglądania transmisji w pracy, czuli się bardzo pominięci. „Nikt nie pracuje, wszyscy oglądają Zjazd" – mówił jeden z deputowanych. […] Transmisja na żywo Zjazdu przewróciła wyobrażenie ludzi o *głasnosti*. Śledzenie za tokiem działania głównego politycznego wydarzenia w kraju na żywo – to było absolutnie niewyobrażalne doświadczenie"[21].

---

[18] А. Салмин, *Выборы и избирательные системы: опыт России в 1989–1993 годах*, „Вестник Московской школы политических исследований «Sapere Aude»" 1995, No 2, c. 8–27.

[19] Na sesji plenarnej Komitetu Centralnego w październiku 1987 r. B. Jelcyn skrytykował inicjatorów „pierestrojki" za brak jasnej koncepcji i styl pracy najwyższego kierownictwa partii, w tym sekretarza generalnego. Już po czterech miesiącach (w lutym 1989 r.) został on wydalony z Biura Politycznego oraz pozbawiony funkcji sekretarza w komitecie moskiewskim. Akcja polityczna B. Jelcyna, niespotykana w tamtych czasach, bardzo szeroko była dyskutowana w przestrzeni publicznej. Pomimo że jego działania w dużej mierze należy rozpatrywać w kategoriach autopromocji i budowy własnej pozycji, przez dużą część społeczeństwa były one postrzegane jako wyzwanie dla systemu partokracji. Wielu, szczególnie wśród inteligencji moskiewskiej, uznało szybkie represje wobec zbuntowanego sekretarza za „cios w pierestrojkę" oraz powrót do starych metod walki z *inakomyslijem*. В. В. Согрин, *Политическая история современной России. 1985–2001: от Горбачева до Путина,* Москва 2001, s. 42, 48–49; Л. Н. Доброхотов, *Несостоявшаяся попытка реформирования КПСС*, [в:] *Политические партии России: история и современность*, ред. А. И. Зевелева, Ю. П. Свириденко, В. В. Шелохаева, Москва 2000, с. 526.

[20] Na platformie youtube udostępniona została całość obrad Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR. Zob. I Съезд народных депутатов СССР (1989), https://www.youtube.com, inf. 21 V 2023.

[21] Звучали слова за которые вчера полагался лагерный срок или психбольница. I Съезд народных депутатов: как 30 лет назад в СССР началась парламентская революция Горбачёва, https://www.znak.com, inf. 25 V 2023.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

O tym totalnym rozszerzeniu pojęcia *głasnosti* Anatolij Sobczak (ros. Анатолий Собчак) pisał: „W świątyni władzy Kremla mówiono słowa, za które jeszcze niedawno dostawano odpowiedni wymiar kary albo wysyłano do szpitala psychiatrycznego”[22]. Z kolei rosyjski historyk i politolog Sergiej Stankiewicz (ros. Сергей Станкевич), który był jednym z deputowanych na zjazd, wybranych z ruchu nieformalnego, wspominał: „Po otwarciu pierwszego Zjazdu pod koniec maja (pierwszego po wyborach) emocje były takie, że wszystkie przenośne radia zostały wyprzedane. Ci, którzy nie mieli okazji oglądać telewizji, słuchali radia. Nikt nie wyobraża sobie, że u nas jest to możliwe. Wszystkie spotkania – partyjne, związkowe – przebiegały według jednego schematu. Mówcy przemawiali, mówili z kartki o absolutnie potwornych, banalnych rzeczach. Nikt do tej pory w taki sposób się nie zachowywał. Ten zjazd faktycznie zmienił kraj”. Tak zresztą mówił i Andriej Sacharow: „Kiedy przygotowywaliśmy się do Zjazdu w Moskiewskiej Grupie Deputowanych, powiedział, że najważniejsze jest teraz, aby zrobić wszystko, aby wejść na podium, zdobyć możliwość wypowiedzenia się i po prostu powiedzieć ludziom prawdę o sytuacji w kraju, kierując swoje słowa nie do tych na widowni, ale do tych, którzy są przed telewizorami. Powiedział, że jeśli w taki sposób wytrzymamy choćby dziesięć dni – a nie sądzę, że wszystko to potrwa dłużej – wtedy to już będzie nasz kraj. Właściwie to się stało. To były 13 dni, które wstrząsnęły Związkiem Radzieckim” [23].

Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR odzwierciedlał w tamtych czasach dynamikę rozwoju całego spektrum procesów transformacyjnych, zwanych *pieriestrojką*. Podczas zjazdu omawiano neuralgiczne kwestie z zakresu polityki społecznej, gospodarczej, międzyetnicznej, stosunków międzynarodowych itp. Deputowani po raz pierwszy spierali się i debatowali, prezentując przy tym własne poglądy polityczne. Był to początek procesu tworzenia nowej kultury parlamentarnej, nowych zasad debaty publicznej, nowych liderów, świeżych opcji i wizji politycznych.

Na zjeździe utworzona została Międzyregionalna Grupa Deputowanych (ros. Межрегиональная депутатская группа) pod przywództwem A. Sacharowa i B. Jelcyna, która *de facto* stanowiła prototyp opozycyjnej frakcji parlamentarnej. Powstanie tej grupy było pierwszym krokiem do stworzenia pluralistycznego modelu władzy. Grupa opowiadała się za zniesieniem szóstego artykułu Konstytucji ZSRR („wiodąca rola KPZR”), demokratyzacją systemu wyborczego, przyjęciem demokratycznych ustaw o prasie, o ziemi, o własności prywatnej itp.[24] Był to dla rozwoju ruchu demokratycznego moment przełomowy, ponieważ z ruchu protestu społecznego przerodził się on we frakcję opozycyjną w najwyższym organie państwa. Jego przedstawiciele mogli nie tylko uczestniczyć w debatach politycznych na forum zjazdu, ale przede wszystkim być

[22] *Ibidem*.

[23] Продержимся дней десять – будет другая страна. Как проходили первые свободные выборы в СССР и почему они не спасли Горбачева, https://lenta.ru, inf. 21 V 2021.

[24] Zob. M. Garcelon, *Revolutionary Passage: From Soviet to Post-Soviet Russia, 1985–2000*, Philadelphia 2005, pp. 68–69.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

usłyszani przez społeczeństwo dzięki transmisjom telewizyjnym i radiowym. Z kolei społeczeństwo w sposób naoczny mogło obserwować manipulacje aparatu władzy przy głosowaniu, publiczne znieważania A. Sacharowa, wyłączanie mikrofonów na sali itd.[25] Działania te niekorzystnie odbiły się na ogólnym wizerunku władzy reprezentowanej przez M. Gorbaczowa oraz jego zaplecze polityczne i bez wątpienia przełożyły się na coraz większe społeczne wsparcie dla demokratów reprezentowanych przez B. Jelcyna.

3. Alternacja elit partyjnych

Drugą płaszczyznę, ważną z perspektywy kształtowania wielopartyjności w Rosji, stanowił proces wymiany dotychczasowych elit przeprowadzony w sposób zupełnie inny niż dotychczas. W systemie radzieckim mechanizm rekrutacji oraz awansów na różnych szczeblach władzy był bardzo dokładnie zbudowany i przestrzegany. Za jedną z jego cech fundamentalnych uznaje się płynność i hierarchiczność – nie można było przeskoczyć o jakikolwiek stopnień w drabinie dojścia do wyższego stanowiska, ponieważ postrzegano to jako brak szacunku dla starszych i bardziej doświadczonych towarzyszy. Istotny elemente wyróżniający aparat biurokratyczny Komitetu Centralnego stanowił czynnik wysokiej stabilności kadry kierowniczej. Biorąc pod uwagę fakt, że selekcję personelu do aparatu centralnego partii przeprowadzano według bardzo surowych wymagań, wskaźnik rezygnacji był minimalny. Na przestrzeni lat z działu zwolniono tylko kilka osób. W stosunku do swoich funkcjonariuszy partia rządząca działała jako poręczyciel i patron: „biorąc kogoś do pracy, opiekowała się nim aż do śmierci". Zasada „niezbywalności elit" działała na wszystkich poziomach hierarchii nomenklatury: w przypadkach ukarania lub nawet zwolnienia kogoś partia zawsze znajdowała mu godne miejsce w aparacie państwowym[26].

Po objęciu władzy przez M. Gorbaczowa sytuacja zmieniła się radykalnie. Reforma systemu nomenklatury partyjnej miała polegać na unowocześnieniu i odmłodzeniu partii przy jednoczesnym utrzymaniu jej wiodącej roli oraz zwiększeniu roli struktur państwowych w tym procesie[27]. Michaił Gorbaczow zaczął awansować działaczy partyjnych, którzy jawnie deklarowali się jako zwolennicy reform. Zresztą konieczność zmian w tym czasie odczuwała większość członków aparatu partyjnego. Różnica zdań w tym zakresie sprowadzała się do sposobu, zakresu i tempa tych przeobrażeń. W kręgu najbliższych współpracowników M. Gorbaczowa jako członkowie nowego Biura Politycznego znaleźli się: Jegor Ligaczew (ros. Егор Лигачев), Nikołaj Ryżkow (ros. Николай Рыжков), Andriej Gromyko (ros. Андрей Громыко), Eduard Szewardnadze (ros. Эдуард Шеварднадзе), Wiktor Czebrikow (ros. Виктор Чебриков), Witalij Worotnikow (ros. Виталий Воротников), Lew Zajkow (ros. Лев Зайков), Dinmu-

[25] Zob. Павел Гутионтов, *Сахаров и Горбачев. Уже очевидно, что это – два величайших наших соотечественника за весь XX век. Два нобелевских лауреата, но не это главное*, https://novayagazeta.ru/, inf. 26 III 2023.

[26] Н. Ю. Лапина, *Трансформация советской политической элиты*, „Управленческое консультирование" 2005, No 1, с. 118–121.

[27] J. Ćwiek-Karpowicz, *Rosyjska elita władzy centralnej w latach 2000–2008*, Warszawa 2011, s. 100.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

chamed Kunajew (ros. Динмухамед Кунаев), Władimir Szczerbinka (ros. Владимир Щербинка), Gejdar Alirza ogły Alijew (ros. Гейдар Алирза оглы Алиев), Michaił Sołomiencew (ros. Михаил Соломенцев), Boris Jelcyn, Aleksandr Jakowlew, Dmitrij Jazow (ros. Дмитрий Язов)[28]. Ten zespół najbliższych współpracowników M. Gorbaczowa wyróżniało (w odniesieniu do czasów jego poprzedników) kilka zasadniczych cech: młody wiek, odejście od tradycyjnej ścieżki awansu, specjalizacja w konkretnych dziedzinach, niełączenie wielu stanowisk na szczeblach władzy centralnej i w regionach[29].

Proces alternacji elit partyjnych w czasach *pierestrojki* można podzielić na dwa etapy, które pokrywały się z głównymi wydarzeniami w życiu społeczno-politycznym kraju. Pierwszy okres mieścił się w ramach czasowych 1985–1988, czyli zaczynał się od momentu dojścia M. Gorbaczowa do władzy, a kończył się reformą ustroju politycznego w ZSRR. Na tym etapie reformatorom udało się osiągnąć porozumienie – po pierwsze z nomenklaturą partyjną w całości, a po drugie z konserwatystami kierującymi KPZR. Kompromis ten stał się możliwy, ponieważ *pieriestrojka* na samym początku była pojmowana jako pewien „proces twórczy" w ramach ustroju socjalistycznego, a ponadto w zasadzie nie wpłynęła na pozycję radzieckiej klasy rządzącej. Umiar reformatorów na tym etapie umożliwił zneutralizowanie potencjalnych przeciwników zmian (gdy byli oni jeszcze ważną grupą decyzyjną) i pomógł utrzymać się przy władzy. Fakt, że w latach 1985–1988, przedstawiciele aparatu partyjnego niechętni przemianom nie przeszkodzili w realizacji rozpoczętych reform, można powiązać z tym, że większość z nich nie do końca jeszcze zrozumiała, co tak naprawdę dzieje się w państwie i – co najważniejsze – czym to grozi w przyszłości. Aparat pozostał względnie lojalny wobec M. Gorbaczowa i jego wewnętrznego kręgu zarówno wobec głoszenia idei *głasnosti*, jak i względem reform gospodarczych w ZSRR[30].

Punktem zwrotnym była tu jednak reforma systemu politycznego – drugi okres procesu alternacji elit (1988–1989). Warto przy tym zaznaczyć, że na tym etapie polityka kadrowa M. Gorbaczowa napotkała na trudności ze względu na mocne wyeksploatowanie zaplecza kadrowego. Coraz większe problemy z przeprowadzeniem głębokich zmian w celu przyśpieszenia procesu reformowania państwa wiązały się z trudnościami względem sprzeciwu nomenklatury partyjnej. Po latach M. Gorbaczow wskazywał, że w krótkim czasie nie dało się dokonać wymiany elit partyjnych, „zresztą nie było skąd

[28] A. Brown, *The Gorbachev Factor*, Oxford 1996, p. 78.

[29] J. Ćwiek-Karpowicz, *op. cit*., s. 104.

[30] Konflikty i podziały zarysowały się na najwyższym szczeblu władzy – w Biurze Politycznym. Chodzi o postawę Jegora Ligaczowa, który uważał, że *pierestrojka* jest szkodliwa dla partii i państwa. Z kolei B. Jelcyn w swoich poglądach był o wiele bardziej postępowy niż zwolennicy *pierestrojki* środowiska M. Gorbaczowa. Postulował on konieczność radykalizacji reform, czym zdobywał coraz więcej zwolenników wśród gremiów demokratycznych w państwie. Konflikt rozgrywał się na linii Ligaczow–Jelcyn, a następnie Gorbaczow–Jelcyn. Michaił Gorbaczow wyeliminował obu swoich rywali z szeregu elity władzy, co dało mu możliwość dalej wprowadzać kolejne reformy na własnych zasadach. Zob. В. В. Согрин, *op. cit.*, с. 42–46; W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej,* Kraków 2001, s. 126–128.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

brać nowych ludzi, którzy pod każdym względem pasowaliby do polityki *pierestrojki*", a „sprawy na górze toczyły się bardzo wolno w stosunku do wydarzeń w całym kraju"[31]. Po 1988 r. przyspieszono więc reformę kadrową: o połowę zmniejszono działy Komitetu Centralnego KPZR; w kwietniu 1989 r. na plenum KC KPZR (ros. Пленум ЦК КПСС) odwołano (z powodu wieku) 74 członków Komitetu Centralnego, 24 kandydatów na ich zastępców oraz 12 członków Centralnej Komisji Rewizyjnej; wielu przedstawicieli nomenklatury nie włączono w skład listy państwowej gwarantującej udział w Zjeździe Deputowanych Ludowych oraz zmuszono do uczestnictwa w wyborach na zasadach rywalizacji, co skończyło się w sporej ilości przypadków ich przegraną.

W wyniku tych działań zmieniono 95% składu Komitetu Centralnego. W sensie funkcjonalnym osłabiło to podstawy starej elity partyjnej oraz zaburzyło cały układ wewnątrz aparatu nomenklatury partyjnej[32]. Michaił Gorbaczow w oparciu o nową elitę, z założenia mającą go wspierać, wzmocnił swoją pozycję jako sekretarza generalnego (deputowani I Zjazdu Deputowanych Ludowych zaaprobowali go na stanowisku przewodniczącego Rady Najwyższej) oraz doprowadził do podważenia instytucjonalnych podstaw nomenklatury. Co istotne, siła partii rządzącej została w sposób zasadniczy zakwestionowana, a konsensus z pierwszych lat *pierestrojki* pomiędzy reformatorami i nomenklaturą (z jednej strony) a reformatorami i konserwatystami (z drugiej) był już nieaktualny.

Warto zaznaczyć, że wybory deputowanych do Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR znacząco zmieniły strukturę tego organu przedstawicielskiego. W 1989 r. w Radzie Najwyższej ZSRR (ros. Верховный Совет СССР) w sposób zasadniczy przekształciła się struktura społeczna jej członków: prawie dwa razy zmniejszył się udział przedstawicieli klas pracujących, a największy wzrost zanotowała inteligencja z 7 do 35%. Fundamentalne znaczenie miał również fakt, że w pierwszych częściowo wolnych wyborach do najwyższego organu legislacyjnego państwa weszli przedstawiciele *inakomyslaszczich* oraz inteligencji dysydenckiej, m.in. Andriej Sacharow i Roj Miedwiediew, ale i wielu innych. Ci ludzie, z którymi reżim jeszcze niedawno walczył w sposób bezkompromisowy i to przez wiele lat, zostali dopuszczeni do władzy funkcjonującej na najwyższym szczeblu. Ta zmiana uczyniła ich głównymi krytykami systemu i to z trybuny głównego organu przedstawicielskiego w państwie, a w konsekwencji – autorytetami myśli demokratycznej oraz ideologicznymi przywódców kraju. Jak podsumowała rosyjska badaczka Olga Krysztanowskaja (ros. Ольга Крыштановская): „Ta

[31] M. Gorbaczow, *Sam ze wspomnieniami*, Warszawa 2014, s. 290–291.

[32] Warto przypomnieć, że w tym okresie zmieniono około dwóch trzecich szefów przedsiębiorstw, wielkich budów, kołchozów i sowchozów, organów rad i organizacji partyjnych. Znacząco zwiększyła się liczba przypadków dobrowolnego wyjścia z partii: w 1988 r. 18 tysięcy członków i kandydatów partii opuściło jej szeregi, w roku następnym już ponad 136 tysięcy. W tym samym czasie, kiedy większość nomenklatury partyjnej na wszystkich szczeblach jej funkcjonowania była absolutnie zdezorientowana i sfrustrowana polityką kadrową najwyższych dostojników partyjnych, Biuro Polityczne wezwało organizacje partyjne do nawiązania „konstruktywnego dialogu ze wszystkimi siłami społecznymi opowiadającymi się za odnową socjalizmu" oraz wzmocnienia wpływ partii na społeczeństwo. Zob. Л. Н. Доброхотов, *op. cit.*, с. 529–530.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

grupa deputowanych-dysydentów stała się taranem, pod którego ciosami upadły mury starego sowieckiego porządku”[33].

Inną grupę deputowanych, którzy odegrali kluczową rolę w zmianie systemu politycznego, byli tzw. nowi reformatorzy. Tworzyli oni w owym czasie grupę wsparcia dla B. Jelcyna w Międzyregionalnej Grupie Deputowanych, a w przyszłości byli przez niego awansowani i stworzyli trzon nowej władzy, funkcjonującej w warunkach już Federacji Rosyjskiej jako odrębnej państwowości. W odniesieniu do tego zjawiska warto odwołać się do rozważań rosyjskiego historyka Dmitrija Furmana, który jako jeden z pierwszych wskazywał na „dziwną naturę” procesu zmiany elit w Rosji, gdzie „opór starej nomenklatury był zadziwiająco powolny”. Uznał, że w latach 1988–1991 nie było faktycznej walki elit, a co za tym idzie – rzeczywistej zmiany grupy rządzącej, ponieważ jej skład przed *pierestrojką* i po niej praktycznie nie zmienił się. Pisał: „[…] praktycznie nie możemy mówić o nowych i starych elitach. Cała nasza elita, z wyjątkiem nielicznych «wrzutek», jest starą, a wszelakie wielkie, symboliczne i instytucjonalne zmiany zaszły przy minimalnych zmianach w kręgach rządzących”. Badacz wnioskował więc na tej podstawie, że głównym powodem transformacji, którą Rosja przeszła pod koniec XX w., był całkowity brak wiary wśród elit rządzących ZSRR w oficjalną ideologię marksizmu. Dmitrij Furman uważał, że określone grupy polityczne tylko imitowały walkę ideologiczną (komuniści i demokraci). W rzeczywistości zaś polegała ona na utrzymaniu własnej pozycji, władzy i pieniędzy w warunkach upadku ideologii komunistycznej[34].

Należy podkreślić, że dla procesu transformacji elit partyjnych to właśnie wybory deputowanych ludowych stały się punktem zwrotnym. Po raz pierwszy bowiem w historii ZSRR dostęp do władzy otrzymali ludzie nie tylko lojalni wobec obecnej władzy, ale i opowiadający się zdecydowanie przeciwko niej. Na pierwszy rzut oka te nowe grupy „dysydentów” i „młodych reformatorów” były nieliczne, ale w miarę rozwoju wydarzeń ich znaczenie zdecydowanie wzrosło. W tym procesie odegrali oni zróżnicowane, ale mocno powiązane role: dysydenci podważyli ideologiczne podstawy władzy, z kolei zaś reformatorzy tworzyli podstawę nowej władzy, zbudowanej na zupełnie innych zasadach niż dotychczasowa. Tak więc narodziła się nowa elita, która wyłoniła się ze starej i często z nią się pokrywała, ale była już zupełnie inna tożsamościowo. Z kolei droga wyborów stała się alternatywą dla nominacji w gremiach nomenklatury, wprowadziła na scenę polityczną nowych liderów, którzy doszli na szczyty nie według ściśle ułożonych reguł ścieżki partyjnej, ale dzięki swoim osobistym cechom przywódczym.

4. Zmiany prawne

Ewolucja systemu w kierunku wielopartyjności znalazła swoje odzwierciedlenie w zmianach prawnych, które go regulowały. Proces ten zainaugurowała historyczna decyzja podjęta na Plenum KC KPZR (5–6 lutego 1990 r.), na którym M. Gorbaczow

[33] О. Крыштановская, *op. cit.*, с. 60.
[34] Zob. Д. Е. Фурман, *Наша странная революция*, „Свободная мысль” 1993, No 1, с. 9–17.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

wnioskował o potrzebie utworzenia urzędu prezydenta ZSRR przy jednoczesnym unieważnieniu art. 6 Konstytucji ZSRR o wiodącej roli partii komunistycznej i ustanowieniu systemu wielopartyjnego[35]. Od tego momentu zaczęła kształtować się nowa przestrzeń normatywna dla instytucjonalizacji procesu pluralizmu politycznego oraz formowania się systemu wielopartyjnego.

Wydarzenie to miało znaczenie kluczowe w życiu politycznym w ZSRR, które w sposób legalny artykułowało rewolucyjne wówczas zmiany ustrojowe w państwie. Artykuł 6 Konstytucji ZSRR z 1977 r. był bowiem „kamieniem węgielnym" systemu politycznego państwa radzieckiego, postulującym wiodącą i przewodnią rolę KPZR. Brzmiał on: „Kierowniczą i przewodnią siłę społeczeństwa radzieckiego, trzonem jego systemu politycznego oraz wszystkich organizacji państwowych i społecznych jest Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego. KPZR istnieje dla narodu i służy narodowi. Uzbrojona w naukę marksistowsko-leninowską partia komunistyczna wytycza generalne perspektywy rozwoju społeczeństwa, linię polityki wewnętrznej i zagranicznej ZSRR oraz kieruje wielką twórczą działalnością narodu radzieckiego, nadaje planowy, naukowo uzasadniony charakter jego walce o zwycięstwo komunizmu"[36]. Jak widać, ustawa zasadnicza ZSRR nie przewidywała żadnej możliwości tworzenia innych organizacji partyjnych oprócz KPZR – tylko formalnie, zgodnie z art. 51 Konstytucji obywatele mogli realizować prawo do zjednoczenia się w ramach organizacji publicznych[37].

Dyskusje o możliwości odstąpienia od dogmatu o kierowniczej roli partii komunistycznej oraz systemu monopartyjnego trwały od końca lat osiemdziesiątych. Problem był o tyle trudny i delikatny, że nawet czołowi i zdeklarowani przywódcy *pierestrojki* podchodzili do niego z dużą dozą niepewności, uznając, iż dogmat kierowniczej roli KPZR stanowił podwaliny systemu socjalistycznego, którego w tamtym czasie jeszcze nikt nie zamierzał likwidować, a jedynie reformować. W kontekście tych rozterek należy przytoczyć wypowiedź B. Jelcyna na spotkaniu z wyborcami, odbywającym się 7 marca 1989 r. w Centralnym Domu Pisarzy (ros. Центральный Дома Литераторов) w Moskwie, w czasie, kiedy ubiegał się o mandat deputowanego na Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR (ros. Съезд народных депутатов СССР) – organu ustawodawczego działającego w ZSRR w latach 1989–1991. Na pytanie, jaki stosunek on (Jelcyn) ma do systemu wielopartyjnego w ZSRR, Borys Nikołajewicz odpowiedział: „Konstytucja ZSRR nie zwiera zapisów wskazujących na bezpośredni zakaz dla utworzenia innych partii. Uważam jednak, iż zanim postawi się pytanie o możliwość wprowadzenia wielopartyjności w życie, trzeba dać narodowi możliwość wypowiedzenia się w tej

[35] *Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 5–7 февраля 1990 г.,* Москва 1990, http://militera.lib.ru, inf. 16 X 2023.

[36] Zob. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик (принята на внеочередной седьмой сессии Верховного Совета СССР девятого созыва 7 октября 1977 г.), http://constitution.garant.ru, inf. 15 VII 2023.

[37] *Ibidem.*

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

kwestii – konkretnie każdemu obywatelowi. Moje stanowisko jest następujące: myślę, że dziś nasze społeczeństwo nie jest gotowe do utworzenia innych partii"[38].

Po burzliwych debatach, decyzją Plenum KC KPZR, w ramach inicjatywy ustawodawczej złożono projekt „Ustawy w sprawie zmian i poprawek do Konstytucji ZSRR w obrębie systemu politycznego (artykuły 6 i 7 Konstytucji ZSRR)" na obrady III Nadzwyczajnego Zjazdu Deputowanych Ludowych (12–15 marca 1990 r.). Ten jedyny organ przedstawicielski był upoważniony do dokonywania zmian w ustawie zasadniczej. Znany polityk tamtych czasów Anatolij Sobczak (ros. Анатолий Собчак) wspominał: „Praktycznie wszyscy mówcy na tym plenum bardzo negatywnie zareagowali na wniosek Sekretarza Generalnego w sprawie zniesienia artykułu 6. Co więcej, w ostrych słowach napiętnowali tzw. demokratów, mówili o dyskredytacji partii i socjalizmu i byli bardzo zdecydowani w swoich wypowiedziach. Po czym wszyscy jednogłośnie zagłosowali za"[39]. Tak więc 14 marca 1990 r. została uchwalona ustawa „O powołaniu urzędu Prezydenta oraz wniesieniu zmian i uzupełnień do Konstytucji ZSRR" (ros. Закон «Об учреждении поста Президента СССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР»), która wykreślała z konstytucji zapisy o kierowniczej roli partii i dopuszczała możliwość uczestnictwa innych frakcji politycznych w życiu politycznym[40].

Przeniesienie centrum władzy politycznej ze struktur partyjnych na poziom państwowy stało się znaczącym elementem osłabiającym pozycję KPZR w systemie politycznym ZSRR. Wskutek tego partia wraz z całością jej struktur w obrębie kraju, która do tej pory pełniła rolę filaru organizmu państwowo-politycznego, była coraz bardziej marginalizowana i krytykowana tak przez nowych liderów, jak i przez społeczeństwo. Proces modernizacji KPZR, który M. Gorbaczow przeprowadzał w celu wzmocnienia jej pozycji, wskrzeszenia jej autorytetu, aby była ona jego wsparciem w czasie *pierestrojki,* przeistoczył się nie tylko w klęskę tej idei, ale i doprowadził do zmian nieodwracalnych, które nieuchronnie zmierzały w kierunku wielopartyjności. Zreformowanie instytucji o charakterze *stricte* autorytarnym, tworzącej podstawę systemu, nie mogło się udać. Ta reforma była skazana na porażkę. Rozkład partii, który nastąpił w wyniku wymiany elit, w warunkach totalnej demokratyzacji w kraju musiał doprowadzić do jej końca, a co za tym idzie – końca całego systemu[41].

---

[38] Б. Н. Ельцин: «*Полумерами не обойтись*», „Апрель" 1989, No 1, с. 204, https://imwerden.de/pdf/aprel_vyp_1_1989_text.pdf, inf. 15 VII 2023.

[39] Zob. «День рождения» многопартийности. Рубрика: 1990 год, http://www.80-90.info/1990/, inf. 16 X 2023.

[40] *Закон СССР от 14 марта 1990 г. N 1360-I «Об учреждении поста Президента СССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР»*, http://constitution.garant.ru/, inf. 17 X 2023.

[41] Zob. W. Marciniak, *op. cit.*, s. 128–129; A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001, s. 64–70; Л. Гордон, *Область возможного*, Москва 1995; А. Мельвиль, *Демократические транзиты: Теоретико-методологические и прикладные аспекты*, Москва 1999.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

5. Podsumowanie

Podsumowując, należy wskazać na kilka wątków ważnych z punktu widzenia procesu kształtowania się postaw pluralistycznych, będących bazą dla powstania wielopartyjności w Rosji po upadku ZSRR. Po pierwsze liberalizacja systemu radzieckiego, a mianowicie przemiany o charakterze normatywno-decydencko-prawnym, w sposób zasadniczy wpłynęły na procesy oddolne (w społeczeństwie) i odgórne (w kręgach starych i nowych elit rządzących). Wprowadzenie nowych, dotąd nieznanych rozwiązań w funkcjonowaniu systemu władzy, co więcej, w sposób legalny stworzenie możliwości uczestnictwa przedstawicielom różnych grup społecznych w tej nowej strukturze rządzących, nie tylko uświadomiły obywatelom własne możliwości, ale nadały im poczucie siły i możności wpływu na bieg wydarzeń, na szybką zmianę rzeczywistości. Pod koniec 1989 r. w społeczeństwie radzieckim coraz bardziej narastały nastroje protestu wobec monopolu władzy partii komunistycznej oraz prawnej faworyzacji systemu jednopartyjnego. Spory, podziały i debaty na temat funkcjonowania systemu politycznego były udziałem i samej KPZR, w ramach której ścierały się odmienne już ideologicznie frakcje. Powstały więc wewnętrzne przesłanki formalne dla funkcjonowania systemu wielopartyjnego, dopuszczające możliwość tworzenia niekomunistycznych partii politycznych[42].

Po drugie wybory deputowanych do Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR, które w istocie miały wzmocnić pozycję partii komunistycznej i jej aparatu jako siłę wspierającą *pierestrojkę*, w sposób zupełnie spontaniczny wysunęły na plan pierwszy siły demokratyczne (nazywane przez M. Gorbaczowa radykałami) na czele z B. Jelcynem. Doszło do głębokiej konfrontacji, wynikającej z podziału obozu reformatorskiego na demokratów, którzy byli zwolennikami szybszych i bardziej radykalnych reform (stąd określenie ich przez M. Gorbaczowa radykałami), oraz na konserwatystów, czyli zwolenników reform M. Gorbaczowa i jego zachowawczej w wielu kwestiach polityki. W sytuacji coraz większej popularności B. Jelcyna i jego zwolenników zdecydowani przeciwnicy reform (tzw. aparatczycy) znaleźli się (czasowo) w kręgu sojuszników M. Gorbaczowa. Co istotne, od tego momentu zasadniczo zmieniła się rola Michaiła Siergirjewicza w procesie modernizacji państwa. Nie tylko przestał on być jedynym orędownikiem modernizacji kraju, ale coraz bardziej krytykując tzw. radykałów, był odbierany przez wielu zwolenników B. Jelcyna jako osoba hamująca zmiany systemowe. Z reformatora, w mniemaniu wielu, przeistoczył się w symboliczną postać „wroga" dla przedstawicieli obozu demokratycznego[43].

Z kolei sam proces wyborczy przekształcił nieformalny ruch w potężną siłę polityczną zdolną do zaangażowania setek tysięcy ludzi w działalność polityczną. Tak oto wspominał i oceniał mobilizacyjny charakter wyborów Sergiej Stankiewicz: „Wybory miały ogromne znaczenie. One przebudziły ludzi, którzy myśleli, że w Związku Ra-

[42] Por. W. Baluk, *Kształtowanie systemu partyjnego Ukrainy w okresie transformacji ustrojowej (1987–2004)*, Wrocław 2006, s. 171–188.

[43] В. В. Согрин, *op. cit*., s. 55.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

dzieckim nie ma i nigdy już nie będzie prawdziwej polityki i prawdziwych wyborów. Nagle zobaczyli oni, że mogą być kandydaci zgłaszani bezpośrednio od ludu, że mogą oni mówić jakieś niedopuszczalne, oburzające rzeczy z punktu widzenia panującej rzeczywistości, że prowadzą oni kampanię w sposób absolutnie niewiarygodny i że ci ludzie mogli być naprawdę wybrani. I bez wątpienia, to niesamowite, zupełnie szokujące zaangażowanie milionów ludzi radzieckich w aktywną politykę było dla wielu ekstatyczne i euforyczne. To w sposób znaczący zmieniło kraj"[44]. Podczas kampanii wyborczej i po jej zakończeniu powstały struktury protopartyjne, które funkcjonowały jako grupy wsparcia dla demokratycznych, opowiadających się za reformami deputowanych oraz odegrały rolę organizatorów wielkich akcji masowych wsparcia dla nich.

Po trzecie decyzja o unieważnieniu art. 6 Konstytucji ZSRR o wiodącej roli partii komunistycznej i ustanowieniu systemu wielopartyjnego miała kilka istotnych właściwości. Przede wszystkim ta regulacja prawna procesu kształtowania nowego systemu partyjnego na gruncie rosyjskim rozpoczęła się właściwie „od zera", podobnie jak w Rosji na początku XX w. Różnica, w sumie zasadnicza, polegała na tym, że podstawą prawną wielopartyjności pod koniec XX stulecia nie była zgoda na tworzenie i funkcjonowanie partii oraz stowarzyszeń politycznych (jak w Manifeście z 17 października 1905 r.), a wręcz przeciwnie, wykluczenie z tekstu ostatniej konstytucji radzieckiej zasady politycznej i prawnej dominacji jednej partii (art. 6 Konstytucji RSFSR 1978), skutkiem czego był rychły upadek KPZR. Jako cechę wspólną tych procesów można wskazać to, że podobnie jak na początku XX w. w Rosji w latach dziewięćdziesiątych nie było pełnoprawnego specjalnego ustawodawstwa dotyczącego partii, co oczywiście nie mogło pomóc w zwiększeniu skuteczności regulacji prawnych dotyczących tworzenia i działalności frakcji politycznych w państwie[45]. Decyzja o wykreśleniu z konstytucji zapisów o kierowniczej roli partii była więc rozstrzygnięciem przełomowym, legalizującym wielopartyjność w ZSRR[46].

Streszczenie: W artykule została przedstawiona geneza procesu kształtowania wielopartyjności w Rosji w odniesieniu do zmian na poziomie instucjonalno-decydecko-prawnym, które zostały przeprowadzone w ostatnich latach funkcjonowania ZSRR w ramach polityki ***pierestrojki*** Michaiła Gorbaczowa. Po pierwsze omówione zostały zainicjowane przez ówczesną władzę postępowania o charakterze instytucjonalno-normatywnym, a mianowicie reorganizacja organów władzy państwowej, przede wszystkim chodzi o przeprowadzenie wyborów deputowanych na Zjazd Deputowanych Ludowych

[44] Zob. Продержимся дней десять — будет другая страна. Как проходили первые свободные выборы в СССР и почему они не спасли Горбачева, https://lenta.ru. inf. 21 V 2021.

[45] А.В. Курочкин, *Правовая институционализация политических партий в постсоветской России*, „Историческая и социально-образовательная мысль" 2019, vol. 8, No 1/1, c. 80.

[46] Zob. *Историк, политолог Эдуард Глезин: Как Горбачев демонтировал однопартийную систему в СССР*, https://newtimes.ru/, inf. 12 XII 2023.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

ZSRR. Miał to być organ pochodzący z rzeczywistego konkurencyjnego wyboru, który postanowiono wskrzesić w myśl odwołania się do źródeł komunizmu – przewrócenia modelu władzy bazującego na funkcjonowaniu rad z jej nadbudową zjazdem, który stanowił główne ciało decyzyjne w państwie. Po drugie przeanalizowano przemiany na poziomie decydenckim, dotyczącym sfery alternacji elit w procesie zmian transformacyjnych. Po trzecie ukazano zmiany prawne, które w sposób faktyczny dokonały transformacji podstawy systemu radzieckiego oraz zainicjowały powstanie nowego ładu. Całość tych postępowań, zainicjowanych wówczas przez władzę, miała – w myśl logiki zakładanej przez rządzących – w istocie wzmocnić pozycję partii komunistycznej i jej aparatu jako siłę wspierającą ***pierestrojkę***. W rzeczywistości działania te stworzyły podwalinę do przyszłych zmian systemowych, społecznych i światopoglądowych oraz utorowały drogę do wielopartyjności w już innych (nowych) uwarunkowaniach polityczno-prawnych i państwowych (Federacja Rosyjska).
Słowa kluczowe: rosyjska wielopartyjność, geneza, ZSRR.

The genesis of Russian multipartyism at the end of the USSR – the institutional-decisional-legal aspect

Abstract: The article presents the genesis of the process of formation of multi-partyism in Russia in relation to the changes at the institutional-decisional-legal level that were carried out in the last years of the USSR under Mikhail Gorbachev's perestroika policy. Firstly, proceedings of an institutional-normative nature initiated by the then authorities are discussed, namely the reorganisation of the organs of state power: first and foremost, the holding of elections of deputies to the Congress of People's Deputies of the USSR. This was to be a genuinely competitively elected body, which it was decided to resurrect in line with an appeal to the origins of communism - an overturning of the model of power based on the functioning of councils with its superstructure the Congress, which constituted the main decision-making body in the state. Secondly, the transformations at the decision-making level, concerning the sphere of elite alternation in the process of transformational change, were analysed. Thirdly, the legal changes that effectively changed the basis of the Soviet system and initiated the emergence of a new order are shown. The totality of these proceedings initiated by the authorities at the time were, according to the logic assumed by those in power, actually intended to strengthen the position of the Communist Party and its apparatus as a force supporting perestroika. In reality, these actions laid the groundwork for future systemic, social and worldview changes and paved the way for multipartyism in an already different (new) political, legal and state environment (Russian Federation).
Keywords: Russian multipartyism, genesis, USSR.

Bibliografia

Akty prawne

Konstitucyja (Osnownoj zakon) Sojuza Sowietskich Socyalisticzeskich Riespublik (priniata na wnieoczerednoj sied moj siessii Wierchownogo Sowieta SSSR diewiatogo sozywa 7 oktiabria 1977 g.), http://constitution.garant.ru

Zakon SSSR ot 1 diekabria 1988 g. N 9853-XI Ob. izmienienijach i dopołnienijach Konstitucyi (Osnownogo Zakona) SSSR, http://constitution.garant.ru

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

Zakon SSSR ot 1 diekabria 1988 goda O wyborach narodnych dieputatow SSSR, http://constitution.garant.ru

Zakon SSSR ot 14 marta 1990 g. N 1360-I „Ob uczrieżdienii posta Priezidienta SSSR i wniesienii izmienienij i dopołnienij w Konstitucyju (Osnownoj Zakon) SSSR, http://constitution.garant.ru/

Dokumenty partyjne

XIX Wszechzwiązkowa Konferencja Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego. 28 czerwca–1 lipca 1988 r. Podstawowe dokumenty i materiały, Warszawa 1988.

XIX Wsiesojuznaja konfieriencyja Kommunisticzeskoj partii Sowietskogo Sojuza, 28 ijunia–1 ijula 1988 goda: Stienograficzeskij otczet. W dwuch tomach. Tom 2. – M.: Politizdat, 1988. – 399 c., https://naukaprava.ru

Matieriały Plenuma Centralnogo Komitieta KPSS, 5–7 fiewrala 1990 g., Moskwa 1990, http://militera.lib.ru

Pierwyj sjezd narodnych dieputatow SSSR, https://histrf.ru/

Monografie i opracowania zbiorowe

Baluk W., *Kształtowanie systemu partyjnego Ukrainy w okresie transformacji ustrojowej (1987–2004)*, Wrocław 2006.

Brown A., *The Gorbachev Factor*, Oxford 1996.

Czajowski A., *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001.

Ćwiek-Karpowicz J., *Rosyjska elita władzy centralnej w latach 2000–2008*, Warszawa 2011.

Friedgut T. H., *Political Participation in the USSR*, Princeton 1979.

Garcelon M., *Revolutionary Passage: From Soviet to Post-Soviet Russia, 1985–2000*, Philadelphia 2005.

Gill G., Mackwick R. D., *Russia's stiilborn demokracy? From Gorbachev to Yeltsin*, Oxford 2009.

Gorbaczow M., *Sam ze wspomnieniami*, Warszawa 2014.

Jach A., *Rosja 1991–1993. Walka o kształt ustrojowy państwa*, Kraków 2013.

Marciniak W., *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001.

Smaga J., *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001.

Szeliga Z., *System wyborczy do najwyższego organu przedstawicielskiego w europejskich państwach socjalistycznych*, Lublin 1989.

Thom F., *Czas Gorbaczowa*, Warszawa 1990.

Zawadzka B., *Model przedstawicielstwa socjalistycznego. Studium porównawcze z teorii reprezentacji*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980.

Gorbaczew M. S., *Pieriestrojka i nowoje myszlenije dla naszej strany i dla wsiego mira*, Moskwa 1988.

Gordon Ł., *Obłast wozmożnogo*, Moskwa 1995.

Inogo nie dano (Pieriestrojka: głasnost , diemokratija, socyalizm), ried. Ju. N. Afanasjew, Minsk 1998.

Krysztanowskaja O., *Anatomija rossijskoj elity*, Moskwa 2005.

Mielwil A., *Diemokraticzeskije tranzity: Tieorietiko-mietodołogiczeskije i prikładnyje aspiekty*, Moskwa 1999.

Politiczeskije partii Rossii: istorija i sowriemiennost , ried. A. I. Ziewielewa, Ju. P. Swiridienko, W. W. Szełochajewa, Moskwa 2000.

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

Sogrin B. B., *Politiczeskaja istorija sowriemiennoj Rossii. 1985–2001: ot Gorbaczewa do Putina*, Moskwa 2001.

Frojanow I. Ja., *Pogrużenije w biezdnu. Rossija na ischodie XX wieka*, Sankt-Pietierburg 1999.

Szubin A. B., *Ot «zastoja» k rieformam. SSSR w 1977(1978)–1985 gg*., Moskwa 2001.

Artykuły naukowe w czasopismach

Siedziako M., *Wybory w Związku Radzieckim w dobie kształtowania i stabilizacji systemu władzy: rys historyczny, regulacje prawne i praktyki wyborcze*, „Studia Wyborcze" 2018, nr 26.

Żyromski M., *Rola i funkcje wyborów w systemach niedemokratycznych*, „Przegląd Politologiczny" 2016, vol. 21, nr 3.

Kapustin B. G., *Diemokraticzeskij tupik. Polemika s diemokratami o diemokratii*, „Diałog: Obszczestwienno-Politiczeskij Żurnał" 1991, No 3.

Kuroczkin A. B., *Prawowaja institucyonalizacyja politiczeskich partij w postsowietskoj Rossii*, „Istoriczeskaja i Socyalno-Obrazowatielnaja Mysl" 2019, vol. 8, No 1/1.

Łapina N. Ju., *Transformacyja sowietskoj politiczeskoj elity*, „Uprawlenczeskoje Konsultirowanije" 2005, No 1.

Michalewa G., *Osobiennosti izbiratielnych kampanij pierwych połuswobodnych wyborow i ich rol w transformacyi politiczeskoj sistiemy (1989–1990),* „Bulletin des Deutschen Historischen Instituts Moskau" 2009, nr 5.

Sałmin A., *Wybory i izbiratielnyje sistiemy: opyt Rossii w 1989–1993 godach*, „Wiestnik Moskowskoj Szkoły Politiczeskich Issledowanij «Sapere Aude»" 1995, No 2.

Furman D. Je., *Nasza strannaja riewolucyja*, „Swobodnaja Mysl" 1993, No 1.

Artykuły prasowe

„Rieformy gubit nomienkłatura. W godowszczinu pieriestrojki Michaił Gorbaczew oceniwajet jeje uspiechi i porażenija", Intierwju W.Biełocerkowskomu. „Niezawisimaja gazieta", 23.04.94, https://www.ng.ru

Zwuczali słowa za kotoryje wczera połagałsia łagiernyj srok ili psichbolnica. I Sjezd narodnych dieputatow: kak 30 let nazad w SSSR naczałas parłamientskaja riewolucyja Gorbaczowa, ,https://www.znak.com

Prodierżymsia dniej diesiat – budiet drugaja strana. Kak prochodili pierwyje swobodnyje wybory w SSSR i poczemu oni nie spasli Gorbaczewa, https://lenta.ru/

Pawieł Gutiontow, Sacharow i Gorbaczew. Uże oczewidno, czto eto – dwa wieliczajszych naszych sootiecziestwiennika za wies XX wiek. Dwa nobielewskich łaurieata, no nie eto gławnoje, https://novayagazeta.ru/

B.N. Jelcyn, *„Połumierami nie obojtis "*, „Apriel" 1989, No 1, c. 204, https://imwerden.de/pdf/aprel_vyp_1_1989_text.pdf

„Dien rożdienija" mnogopartijnosti. Rubrika: 1990 god, http://www.80-90.info/1990/

Istorik, politołog Eduard Glezin: Kak Gorbaczew diemontirował odnopartijnuju sistiemu w SSSR, https://newtimes.ru/

Prodierżymsia dniej diesiat – budiet drugaja strana. Kak prochodili pierwyje swobodnyje wybory w SSSR i poczemu oni nie spasli Gorbaczewa, https://lenta.ru

Pobrane z czasopisma Wschód Europy **http://journals.umcs.pl/we**
Data: 22/11/2026 08:29:35

Netografia
http://constitution.garant.ru/
http://www.80-90.info/1990/
https://histrf.ru/
https://imwerden.de/
https://naukaprava.ru/
https://newtimes.ru/
https://novayagazeta.ru/
https://svoboda.bypassnews.online/
https://www.youtube.com/
https://www.ng.ru/
https://www.znak.com/

UMCS